

УДК 81'367.623.92

Носенко І. Ю.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ВЛАСНЕ-ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

У статті зроблено спробу семантичної диференціації групи власне-відносних прикметників української мови на основі ланцюга “означуваний предмет – риса чи властивість, що формує поняття ознаки – означувальний предмет”, до якої входять ад’єктиви, які виражають ознаку предмета щодо матеріалу та речовини, розміру, ваги, об’єму, локативних і темпоральних характеристик, функціональних особливостей тощо.

The article deals with the problem of semantic classification of the concrete relative adjectives of the Ukrainian language. This group consists of the units of different semantic specification, such as features of a subject connected with material or substance, size, volume, locative and temporal characteristics, functional peculiarities etc.

У мовній системі призначення прикметника полягає в тому, щоб називати ознаки, властивості предметів об’єктивної дійсності. Генетично ж ад’єктив пов’язаний з іменником. “Основну масу праслов’янської лексики, – зазначав М. Г. Булахов, – склали іменники та дієслова, причому до розряду імен належали і прикметники, бо первинно вони мали такі ж семантичні та граматичні особливості, що і звичайні іменники” [2, с. 7]. Ад’єктив не може вживатися окремо від субстантива, бо властивість завжди передається тільки через конкретний предмет. Категорія ознаки прикметника надзвичайно містка і строката в семантичному плані, тому всі одиниці, що входять до складу ад’єктивної системи, диференціюються на розряди залежно від семантико-граматичної спеціалізації. Традиційне мовознавство виокремлює три лексико-граматичні групи прикметників: якісні, відносні та присвійні. Лексеми на зразок *двадцять третій, сьомий, мій, твій, ваш, їхній* відносять відповід-

но до підгруп порядкових числівників та присвійних займенників, незважаючи на дискусійність їхнього статусу. Суперечливою взагалі є концепція розподілу ад'єктивів за трьома основними розрядами. Так О. М. Пешковський у своїй фундаментальній праці "Русский синтаксис в научном освещении" виділяє два розряди прикметників за характером вираження/не вираження якості предмета: якісні та відносні, причому до складу останніх зараховано також порядкові числівники та присвійні ад'єктиви: "Як же, одначе, бути з такими прикметниками, як *двадцятий*, *третій*? Адже тут зовсім неможливо говорити про якість. Можна вирізнити ще одну підгрупу відносних прикметників, які ніколи і ні за яких умов не можуть означати якість: це прикметники присвійні на зразок *братів*, *сестрин*, *материн*..." [7, с. 83]. На думку В. В. Виноградова, узагалі не можна говорити про окремі розряди якісних та відносних ад'єктивів, цей учений протиставляє утрадиційненій концепції власну інтерпретацію диференціації ад'єктивів, згідно з якою виокремлюються 1) присвійні, 2) займенникові, 3) якісно-відносні (якісні, відносні, дійові) прикметники [4, с. 207]. І. Р. Вихованець, характеризуючи ад'єктив як периферію частин мови, виокремлює два великі семантико-граматичні підкласи: прикметники первинні (передають якісний стан предмета й членуються тільки на корінь та флексію) і вторинні (стосуються ознаки, що має похідний характер і сформувалася через стосунок до предмета, дії, процесу, кількості або обставинної ознаки), тобто ад'єктиви об'єднано в два розряди: якісні (непохідні) та відносні (похідні). До похідних віднесено й ті якісні прикметники, що виражають модифікацію вияву якості [8, с. 127]. О. К. Безпояско зазначає, що якісні прикметники покликані відтворювати природні властивості об'єктів дійсності, причому ці властивості можуть виявлятися меншою або більшою мірою, вони "становлять центр (ядро) категорії прикметника" [1, с. 97]. Відносні ж ад'єктиви відтворюють ознаку за відношенням означуваного предмета до інших предметів, "значення ізольованого відносного прикметника можна ідентифікувати лише як "той, що має якість відношення до відповідної реалії" [6, с. 82]. Основу семантики відносного ад'єктива становить ланцюг "означуваний предмет – риса чи властивість, що формує поняття ознаки – означувальний предмет". Об'єкт-детермінант характеризує результат

відношень детермінованого об’єкта дійсності до інших предметів, властивості, що постали внаслідок дії самого предмета, пов’язані з ним, його місцем у просторі й часі, приналежністю кому-небудь або чому-небудь, функціональними особливостями, кількісним виявом. Однак серед відносних трапляються ад’єктиви, які, сполучаючись із субстантивами різної семантичної природи, можуть виражати кілька ознак одночасно, наприклад: 1) ...сама хазяйка безумна Дарка Сторона готує для мастильниць обід, готує надворі, тут у неї *літня кухня* (Є. Гуцало) – ознака щодо функціональної особливості (кухня для приготування їжі влітку); 2) Був грім – то прийшла *літня пахуча громовиця* (М. Хвильовий) – темпоральна ознака (громовиця, яка буває лише влітку).

У системі відносних прикметників української мови виокремлюються власне відносні, присвійні (“...посесивне значення, – зазначає А. П. Грищенко, – є однією з реалізацій відносності в широкому розумінні” [5, с. 168]) та порядкові ад’єктивні одиниці. Проблему їхнього різноаспектного вивчення порушено в працях багатьох мовознавців, зокрема В. М. Васильченка, О. П. Штонь, Ф. К. Гужви, О. А. Земської, М. А. Жовтобрюха, В. О. Горпинича, І. К. Білодіда, Е. І. Коробової, В. І. Чернова, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенка, М. І. Степаненка, Л. П. Катлінської. За визначенням В. М. Васильченка, відносні прикметники української мови “є повнозначними словами атрибутивної семантики, прикметникової лексико-граматичної категорії належності. Це суцільно мотивовані за значенням і похідні за формою лексичні одиниці, функціональне навантаження яких полягає у називанні ознак, що формуються як результат відношень предметів до інших предметів, дій, ознак інших ознак” [3]. Розглянемо особливості семної специфікації відносних прикметників української мови.

Семантично найстрокатішою є група власне-відносних ад’єктивів, оскільки її конституенти виражають найрізноманітніші ознаки за відношенням:

– до предмета: Зовсім низько над головою висять імлісті зірки, наче кетяги *калинових ягід* (Є. Гуцало);

– до узагальненої особи чи істоти: Це вже була не просто *материнська турбота* про сина – це ходіння по лезу бритви (В. Овсієнко);

– до абстрактного поняття: ...якщо цей рукопис комусь і потрапив на очі будь-коли, то, наймовірніше, його вважали не більш ніж плодом *творчої фантазії*... (Г. Молчанов);

– до дії: ...ракетоносці...зникають в охотській атмосферній трясовині і потім виринають з неї, ковзаючи по слизькій *злітній доріжці* (Ю. Щербак); На степу росте багато *їстівного зела* (Ю. Яновський);

– до місця або часу: ...і залишилась мати самотньою зозулею у своїй *підвальній кімнаті* (М. Хвильовий); Спекотної *літньої пори* ефірна олія починає випаровуватися (Із часопису);

– до кількості: Він чомусь згадав *триколісний велосипед*, який бачив у 1906 році (Ю. Щербак).

М. Г. Булахов зазначає, що шар ад'єктивної лексики праслов'янської мови сформували орієнтовно 300–400 одиниць, з-поміж яких виокремлювалися групи відносних прикметників за такими ідентифікувальними характеристиками: 1) просторові ознаки предмета (*дольний, пердъниш*); 2) часові ознаки (*вечерьнь, летънь, зимънь*); 3) ознаки стосовно предмета, матеріалу, рослини, дерева, істоти (*водънь, камень, еловъ, железънь*) [2, с. 8]. На думку А. П. Грищенка, на формування групи відносних ад'єктивів вплинула взаємодія різних за категоріальною приналежністю мотивувальних основ і відповідних суфіксів – ад'єктиваторів та виразників конкретної семантики слів-новотворів, тому “класифікаційний поділ пов'язаний з аналізом власне морфологічного аспекту, який передбачає кваліфікацію твірних основ з погляду їх категоріальної приналежності” [5, с. 163]. Внутрішньокласифікаційний поділ ад'єктивних одиниць такого типу здійснено за допомогою двох вихідних принципів: 1) категоріальної приналежності мотивувальної лексичної одиниці та 2) змістового плану ознаки, що виражається прикметником, з урахуванням типу відношень між означуваним та означальним [9, с. 70]. Другий принцип впливає на семантичну диференціацію власне-відносних ад'єктивів, які є репрезентантами тематичних груп залежно від реалій довкілля, що лежать в основі їхнього плану змісту:

1) ад'єктиви, які виражають ознаку предмета щодо матеріалу та речовини. Цю групу становлять прикметники, що вказують на а) матеріал, з якого виготовлено предмет: ...підбитою птахою чор-

нявий хлопчина у *вовняній хустині* висів на ваших плечах (Є. Гуцало); б) речовину, що входить до складу предмета: Оглянулася я на високу огорожу – *цементна стіна* (В. Овсієнко); в) речовину, яка є матерією предмета: ...мечеть під горою... *ліщані гори* замість степу (Р. Іваничук);

2) ад’єктиви, що виражають ознаку предмета щодо його локації. Розглядувану групу утворюють прикметники, що вказують на а) просторове розташування предмета: Ми йшли по *північній дорозі* (М. Хвильовий); б) місцезнаходження: Після несподівано вдалої втечі з епіцентру подій, що розгорнулися біля лісосмуги на *сільській дорозі*, Артурові довелося до смерку переховуватися в очеретах (Г. Молчанов); в) його топонімічну приналежність: Латин по царському звичаю / Енею дари одрядив / *Лубенського шмат* короваю / *Корито опішнянських слив* / *Горіхів кийвських смажених* / *Полтавських пундиків* пряжених (І. Котляревський); г) походження предмета: ...багатші школярі давали вже за нього (жайворонка) і *бублика городського* (Ю. Яновський);

3) ад’єктиви, які виражають ознаку предмета щодо темпоральної характеристики. До аналізованої групи входять прикметники, що вказують на а) власне-часове значення: *Ночною* се було *добою* / І самою тихою порою / Як спав хрещений весь народ (І. Котляревський); б) якісно-часове значення [1, с. 128]: А перший грім, цей *весняний будило*, після нього земля розмерзається до краю (Ю. Яновський); в) значення за тривалістю в часі: Завмер на мить світ – а догулював він... *тридцятилітній кривавий* танець (Р. Іваничук); Нарешті весна входила в свої права – спрагла нива вимагала *цілоденної праці* (В. Скуратівський);

4) ад’єктиви, що виражають ознаку предмета за кількісною характеристикою щодо а) розміру: Пам’ятник першому робітничому полку був прикрашений *трьохметровим піхотинцем* (С. Жадан); б) ваги: *Трьохсотграмовий кусень* м’яса слід добре відбити і ошпарити кип’ятком (О. Франко); в) об’єму: Для повного виділення фарби з рослин їх кип’ятять ще п’ятнадцять-двадцять хвилин у *дволітровій ємності* (Л. Жоголь); г) кількості: Але ж як він міг не запропити *подвійної ціни*, коли гроші наполовину втратили вартість (Р. Іваничук);

5) ад’єктиви, що виражають ознаку предмета за його функціо-

нальними особливостями, призначенням: Цехи: *різницький, коновальський, кушнірський, ткацький, шаповальський* – кипіли в пеклі всі в смолі (І. Котляревський); Ти під портретами стоїш, як *поминальна чарка* (І. Римарук); Він брав колись в обидві руки по дві німецькі *протитанкові міни* і виважував поперед себе (Г. Тютюнник);

б) ад’єктиви, що виражають ознаку предмета за відношенням до дії: ...він повів рукою туди, де за Богункою сині ранкові облоги лежали у багні та *висипному тифі* (Ю. Щербак);

7) ад’єктиви, що виражають ознаку предмета за відношенням до іншого предмета: ...попадали жовті персики величиною з *ліщинний горіх* (Р. Іваничук);

8) ад’єктиви зі значенням загальної відносності: А безжурна Мальва зачарованими очима вдивлялась у *міражну далечінь* степу (Р. Іваничук); ...каторжанське життя, що недурно розпочалося, при народженні – *клінічною смертю*, мама пригадувала...; Наше *українське “можу”!* самотнє і тому безсиле (О. Забужко);

9) ад’єктиви, що виражають ознаку предмета за відношенням його до а) узагальноної істоти чи особи: ...ген дрохви і стрепети, ген *скіфська могила* й кам’яні баби (Є. Гуцало); Радісно й покірно серед ночі / вибігають голоси діточі / навперейми *вовчому виттю* (І. Римарук); б) кількох осіб: Буде над чим поплакати і потужити, і поховати на *рибальському цвинтарі*; ...марширує олешківський *партизанський загін* у складі двох босих сотень (Ю. Яновський).

Отже, відносні прикметники, як і якісні, виражають ознаку, що сприймається безпосередньо органами чуття або пізнається за допомогою чуттєвого сприйняття. Ця ознака проте є абсолютною й не допускає варіювання. Ідентифікувальними семами для розглядуваних ад’єктивів є такі: “властивий предметові”, “той, який має відношення до предмета”. З семантичного погляду відносні прикметники є досить неоднорідними, що зумовлене інтралінгвальними чинниками – різноманітністю відношень, які існують між предметами і явищами світу, що нас оточує. Важливо наголосити, що “окремі групи...називають ознаки, які відображають цілком окреслені типи відношень” [9, с. 71]. Сюди належать власне-відносні, присвійні, порядкові ад’єктиви. Перша група є найчисленнішою та семантично поліфункціональною. До неї входять ад’єктиви, які

виражають ознаку предмета щодо матеріалу та речовини, розміру, ваги, об'єму, локативних і темпоральних характеристик, функціональних особливостей та призначення тощо. Звичайно, запропонована класифікація недостатньою мірою розкриває спектр власне-відносних ад'єктивів, оскільки розмитістю й неточною залишається підгрупа прикметників зі значенням загальної відносності, що об'єднує, в основному, ті одиниці, які утворені від субстантивів абстрактної семантики. Необхідне подальше з'ясування лексичних особливостей аналізованих ад'єктивів з метою дослідження їхніх семантичних і синтаксичних сполучувальних властивостей.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К., 1993. – 336 с.
2. Булахаў М. Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. – Ч.3. – Агульнаславянская лексіка. – Мінск, 1973. – 256 с.
3. Васильченко В. М. Мотивація і словотворче вираження відносних прикметників в історії української мови (відіменникові деривати). Автореф. дис...к.ф.н. / Нац. пед. у-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., Л., 1947. – 784 с.
5. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – 208 с.
6. Коробова Э. И. К вопросу о значении относительного прилагательного (на материале отсубстантивных прилагательных) // Русский язык в школе. – 1970. – №1. – С. 78–83.
7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
8. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К., 2004. – 400 с.
9. Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К., 1986. – 360 с.